

Sunt Lacrimae Rerum

Een bijdrage tot de geschiedenis der tranen

Rede uitgesproken door

P.H. Schrijvers

bij zijn afscheid als hoogleraar Latijnse Taal- en
Letterkunde aan de Universiteit Leiden
op 6 februari 2001

Mijnheer de Decaan van de Faculteit der Letteren, Zeer geachte toehoorders.

In het sprookje getiteld *De Sneeuwkonigin* vertelt Hans Christian Andersen van een jongen wiens gevoel is verdoofd en wiens blik is misvormd door de splinters van een spiegel die aan de duivel toebehoorde. Zo leeft de jongen in de kilte van het ijspaleis van de sneeuwkonigin, maar een jeugdvriendin vindt hem na een lange zoektocht over de aarde. Door medelijden bevangen stort zij tranen over hem uit die de jongen uit zijn ijzige beklemming verlossen en – zo zouden we kunnen eindigen – ze weenden nog lang en gelukkig.

Ook de Romeinse literatuur kent een aantal veel geciteerde uitspraken over tranen, bijvoorbeeld de woorden *sunt lacrimae rerum* die ik als titel voor dit afscheidscollege heb gekozen. Zij stammen uit het eerste boek van de *Aeneis* (vs.462) van de Romeinse dichter Vergilius: de held Aeneas is na een schipbreuk geland in de Noordafrikaanse stad Carthago, en bij het zien van schilderingen van de Trojaanse oorlog op de tempelmuur vat hij moed; hij weet dat hij bij humane mensen is beland:

Aeneas blijft staan en tot tranen bewogen zegt hij tot Achates:
'Is er ergens een plek die niet is vervuld van onze ellende?
Kijk, dat is Priamus! Ook hier beloont men roemvolle daden,
Hier vloeien tranen en wordt men ontroerd door menselijk lijden.
Wees niet meer bang, deze glorie, Achates, betekent je redding.'¹

constitit et lacrimans 'quis iam locus,' inquit, 'Achate,
quae regio in terris nostri non plena laboris?
en Priamus! sunt hic etiam sua praemia laudi,
sunt lacrimae rerum et mentem mortalia tangunt.
solve metus; feret haec aliquam tibi fama salutem.'

De Latijnse satirendichter Juvenalis zou niet zonder bitterheid in dezelfde geest formuleren dat bij de oorsprong de natuur alleen aan het zachtmoedig menselijk geslacht de tranen heeft geschonken (*Sat. XV*,131-133). Bekend is ook de uitspraak van de Romeinse encyclopedist Plinius de Oudere dat de mens zich van het dier onderscheidt door zijn vermogen om tranen van droefheid te storten (*Naturalis Historia* VII,2). Hoewel Plinius dacht aan de tranen die de mens vanaf zijn geboorte om zijn eigen ellende laat vloeien,² Vergilius en Juvenalis aan de tranen uit medeleven met andermans rampspoed, beschouwden zij alle drie dit vermogen tot huilen niet ten onrechte als een wezenlijke, constante eigenschap van de mens. Al heeft de mensheid ten allen tijde gehuild, toch is het zinvol de geschiedenis der tranen te onderzoeken, omdat de oorzaken van het huilen, de waardering voor deze uitdruk-

king van emoties en de analyse ervan cultuurhistorisch bepaald zijn en per persoon, milieu en periode kunnen verschillen. Wie huilde wanneer, waar, waarom, hoe en met welk resultaat is een reële onderzoeksvraag die valt onder de zogeheten mentaliteitsgeschiedenis. ‘Geschiedenis der tranen’ is zelfs bij het geringe aantal moderne traanspecialisten en traanhistorici (ik zal ze soms voor het gemak ‘dakruologen’ noemen)³ een gevleugeld woord geworden sinds de bekende Franse literatuurhistoricus en –theoreticus Roland Barthes in een essay over de Franse tragedieschrijver Racine naar aanleiding van de overvloed aan tranen die in de 17de eeuw op het toneel en in de zaal werd gestort, zijn lezers opriep tot het schrijven van een ‘histoire des larmes’⁴

Tijdens dit afscheidscollege zal ik in een paar grote lijnen de inhoud van een geschiedenis der tranen in de Klassieke Oudheid trachten aan te geven. Hoewel dit Klassieke tijdperk mijn uiteindelijke hoofddomein van onderzoek is, wil ik toch een veel later, heuristisch vertrekpunt nemen, te weten een relatief omvangrijk, Latijnsstalig tractaat getiteld *De lacrymis* [‘Over de tranen’], dat niet toevallig in deze zelfde 17de eeuw (1661) in Parijs door een tijdgenoot van Racine werd geschreven en gepubliceerd, nl. door de Franse arts, filosoof en Latijns dichter Petrus Petitus (Pierre Petit 1617-1687). Het 17de-eeuwse tractaat *De lacrymis* is zeer systematisch in drie boeken opgebouwd in Aristotelische trant: boek I behandelt de *causa materialis* van de tranen (de aard van het traanvocht), boek II bespreekt de *causae efficientes* en de *causa finalis* (oorzaken en functie van de tranen), twee oorzaken worden genoemd: droefheid (*tristitia*) en vreugde (*gaudium*); in het derde boek wordt een twingtigtal losstaande problemen behandeld, waarvan het eerste een discussie is over de reeds geciteerde uitspraak van Plinius: stort alleen de mens tranen? (*an solus homo lacrymas emittat*).

Zoals gezegd, het is niet toevallig dat dit tractaat in de tweede helft van de 17de eeuw te Parijs is verschenen. Juist deze eeuw vormde in West-Europa een breukvlak en overgangstijd tussen de aanvankelijke populariteit van de Neo-Stoïsche filosofie met haar ideaal van gevoelloosheid (‘apatheia’) en het toenemende verzet tegen dit onmenselijk geachte Stoïcijnse ideaal, een botsing uitmondend in een verheerlijking en cultus van het gevoel in de loop van de 18de eeuw.⁵ De geschiedenis der tranen vormt onderdeel van deze strijd tussen verstand en emotie, tussen verdringing en minachting tegenover vrije expressie en waardering van tranen.

De Franse literatuur van de 17de eeuw kent een viertal auteurs die verhandelingen over de emoties (‘passions’) hebben geschreven, twee van de hand van christelijke geestelijken (Nicolas Coeffeteau 1620, Jean-François Senault 1660) die het rigide Stoïsche ideaal verzachtten of verwierpen, een puur beschrijvend tractaat van René Descartes (*Les passions de l’âme* 1649) en een zeer omvangrijk, antropologisch werk van Petit’s medische collega Marin Cureau de la Chambre (*Les caractères des passions* 1663).⁶ Met de twee laatstgenoemde auteurs heeft Petrus Petitus, voor zover ik in Nederland kon nagaan, expliciet gedebatteerd en gepolemiseerd, met Cureau de la Chambre in een in 1665 gepubliceerde verhandeling over de extensie van de ziel⁷ en met Descartes in diverse tractaten waarin hij Aristoteles in bescherming nam tegen

de *nova Renati Cartesii philosophia*,⁸ en eveneens expliciet aan het begin van zijn tractaat *De lacrymis*.⁹ De felle uithaal aldaar tegen Descartes geeft aan dat dit tractaat mede bedoeld is geweest als een corrigerende aanvulling op de luttele paragrafen (articles 128-134) die Descartes in zijn werk *Les passions de l'âme* aan de tranen had gewijd. Na Petitus' dood in 1687 werd al direct opgemerkt hoe symbolisch het was dat hij en Descartes in Parijs begraven lagen in twee tegenover elkaar gelegen kerken.

Men constateert dat in dit 17de-eeuwse krachtenveld de emoties, en daarmee ook de tranen, figureren in diverse, nog niet volledig uiteengegroeide gebieden van wetenschap, of zoals men tegenwoordig zou formuleren, in diverse verwante 'discourses' ('discours'): natuurfilosofie, fysiologie, psychologie, anthropologie, ethiek, geneeskunde.¹⁰ Zelf volgde Petitus in zijn uitleg van het ontstaan van tranen twee medische verklaringsprincipes die in deze tijd aan de Universiteit van Parijs algemeen ingang hadden gevonden, enerzijds die van de (uit de Oudheid stammende) Methodische School waarin lichamelijke verschijnselen werden herleid tot vernauwing (*contractio*) en verwijding (*dilatatio*) binnen het lichaam, en anderzijds de pneuma-theorie, stammend van de beroemde Griekse arts Galenus, waarin het pneuma of liever de verschillende soorten pneuma (in het Latijn vertaald met *spiritus*, in het Frans met 'esprit') de intermediaire verbinding vormen tussen ziel en lichaam, tussen psychische aandoening en bijvoorbeeld haar materiële, lichamelijke uitdrukking in de vorm van tranen.¹¹ In een fraaie vergelijking (*De lacrymis* II 2) noemt Petitus deze *spiritus* de handen (de werktuigen) van de ziel, in deze context en gevaarlijke analogie in het midden latend of de *spiritus* materieel of immaterieel van aard zijn.¹²

Nu vormt de 17de eeuw niet alleen een breukvlak en overgangstijd tussen de Stoïsche verwerping van de emoties en de anti-stoïsche reacties. Deze tijd beleefde ook op wetenschappelijk gebied een 'quérelle des anciens et des modernes.' Bij zijn verklaring van de tranen ging Petitus volledig uit van antieke concepties en formuleringen. Volgens hem stegen in het lichaam dampen omhoog naar het hoofd (*vapores*, 'vapours', vgl. de oude Nederlandse zegswijze 'de dampen er in hebben' of het Limburgse 'vapeurkes'). Deze dampen werden bij droefheid samengeperst tot huilbuien. Het gaat om 'buien' in de meest letterlijke zin, want dit verschijnsel binnen in de mens beschouwde Petitus als geheel identiek aan het ontstaan van regenbuien in de buitenwereld. Vandaar dat hij dan ook in zijn inleiding over tranen spreekt als een meteorologisch verschijnsel in de mikrokosmos die de mens is.¹³ Deze opvatting staaft hij, zij het met een zekere terughoudendheid, met oud-Griekse literaire metaforen, ontleend aan Homerus, Aeschylus en Achilles Tatius, zoals (in vertaling) 'een wolk/mist van droefheid, een nevel van tranen' (de dubbelzinnigheid van het woord 'depressie' was hem nog niet bekend). Toen hij zijn theorieën neerschreef en publiceerde, waren zij eigenlijk al meteen verouderd, want Angelsaksische, empirische anatomen ontdekten en beschreven in die jaren de functie van de traanklieren en de beroemde Harvey, de ontdekker van de bloedsomloop, had het verklaringsprincipe van de *spiritus* (pneumata) reeds laatdunkend verworpen.¹⁴ Voor Petitus als arts en

wetenschapper waren de klassieke vorming en geleerdheid uiteindelijk een handicap.

Deze indruk wordt nog versterkt doordat in zijn tractaat *De lacrymis* niet alleen de geneesheer en de filosoof maar ook de Latijnse dichter zich manifesteert. In zijn studie over de Latijnse poëzie in Frankrijk ten tijde van Lodewijk XIV wijst de auteur J.A. Vissac op de toenmalige verbondenheid tussen geneeskunde en Latijnse poëzie.¹⁵ Er bestaat zelfs een 'Parnasse Médical Français' met honderden namen van dichters-dokters die samen met biografische mededelingen en citaten 552 pagina's vullen.¹⁶ De 17de-eeuwse verbondenheid tussen geneeskunde en Latijnse poëzie uitte zich niet alleen in de gedeelde liefde voor het Latijn als medium, maar ook in meer of minder sofistieke betogen over de *ars Apollinaris* waarbinnen medici en dichters de god Apollo als beschermheer vereerden, beide groepen ten zeerste hechtten aan gewicht, maat en getal, en de studie van de antieke dichters beoefend werd als bron voor medische kennis. Zo is bij Petitus in zijn hoofdstuk over tranen van vreugde (II 4) de enkele verwijzing naar de Griekse artsen Galenus en Hippocrates ruimschoots ondergesneeuwd door citaten uit Romeinse dichters als Lucretius, Persius, Martialis, Ovidius, Vergilius. Dit opmerkelijke voorbeeld van verbinding tussen de twee culturen van 'poetry' en 'science' is charmant, maar ook enigszins karikaturaal, een dankbaar mikpunt voor de spot van een Molière.

In het latere 18de-eeuwse, dakruologische onderzoek speelt het tractaat van Petitus praktisch geen rol meer. De Leidse universiteitsbibliotheek bezit twee dissertaties over het huilen, die aan de Leidse Academie zijn verdedigd. De *Meditationes philosophico-medicae De fletu* (auteur J.F. Schreiber 1728), een 13 pagina's tellend werkje met een fenomenologische beschrijving van de wenende mens, is ook zelf om van te huilen en door zijn verwijzingen naar Aristoteles, Hippocrates, Cassius, Avicenna, sterk 17de-eeuws-ouderwets. Geheel nieuw van inhoud is daarentegen de *dissertatio physiologico-medica inauguralis De lacrimis* van de hand van Mauritius Herminghuysen, verdedigd aan deze universiteit in 1769. Hier vormt de *fida Anatomie* (de betrouwbare, empirische anatomie) het uitgangspunt en worden de *veri lacrimarum fontes* beschreven (de werking van de traanklieren). Herminghuysen maakte op zeer kenmerkende wijze één maal melding van het tractaat van onze Petitus: in het voorwoord in een, let wel, literair-filologische voetnoot: 'over de oorsprong en de synoniemen van het woord *lacrima* spreekt uitgebreid P. Petit in zijn boek over de tranen'. De filologische, anticomane arts Petitus kreeg in deze wetenschappelijke dissertatie dezelfde status van franje als de Romeinse auteurs Cicero en Seneca, die ook nog één maal in het voorwoord als motto plichtmatig werden geciteerd.

Ik zou mij kunnen voorstellen dat op dit punt van mijn betoog menige luisteraar in deze zaal door gevoelens van verwarring en verwondering wordt bevangen: 'Pierre Petit, Parijs, Descartes, traanklieren! Spreker, ik verwachtte een college over bv. hoe klassiek is het Klassiek-Latijn! U gaat nu wel ver buiten de perken van Uw vakgebied; Latinist, blij bij je leest!!!' Op deze begrijpelijke reactie, die trouwens de spreker zelf tijdens zijn gehele loopbaan als onderzoeker innerlijk heeft verscheurd, zou ik willen antwoorden met een verwijzing naar een inaugurele rede van een voormalig Leids

hoogleraar Latijn, die 21 jaar geleden op deze zelfde plek werd uitgesproken. Dit Leidse debuut handelde over de poëtische opvattingen van Horatius en Willem Bilderdijk en droeg de trouwens ook op dit afscheidscollege toepasbare titel: 'Buiten de perken'.¹⁷

Allereerst werd op 29 febr. 1980 aan het slot van deze inaugurele rede (p.20) opgemerkt dat 'wanneer binnen een faculteit der letteren nog historische letterkunde en tekstinterpretatie worden bedreven, de classicus in voorkomende gevallen een nuttige, dienstverlenende functie kan vervullen'. Dit verweer lijkt sinds 1980 alleen maar klemmender te zijn geworden. De kennis van de Latijnse taal is er sindsdien onbetwist op achteruitgegaan in middelbare school, universiteit en samenleving. In Leiden afgestudeerde classici-latinisten zijn of waren recentelijk als gewild onderzoeker ondermeer werkzaam bij boekwetenschap, Renaissance-studies, theologie, christelijk-, middeleeuws-, neo-latijn, 17de-eeuwse Nederlandse en Franse studiën, onderwijs- en wetenschaps geschiedenis, want zij kunnen de Latijnse teksten nog lezen. Een oude universiteit zou zonder voldoende Latinisten niet eens meer haar eigen geschiedenis kunnen nagaan en, om een willekeurig voorbeeld te noemen, eigen motto's als *praesidium libertatis* niet eens meer kunnen vertalen, laat staan begrijpen. Over deze proliferatie van in oorsprong Klassieke Latinisten, die als classici zonder grenzen uitvliegen, kan men zich slechts verheugen mits deze taalkundige en culturele ontwikkelingshulp niet leidt tot complete braindrain en leegloop uit het thuisland van het Klassieke Latijn zelve. Zelf werd ik enige jaren geleden getroffen door een bericht in de wetenschapsbijlage van de NRC: naar aanleiding van een medisch-dakruologisch congres werd medegedeeld dat het beginpunt van dit specialisme lag aan het begin van de 19de eeuw. De Latijnse voorgeschiedenis kende men blijkbaar niet.

Een tweede rechtvaardiging voor zijn multidisciplinaire excursies in andere en latere literatuur- en wetenschapsgebieden werd door de, reeds geciteerde, oerende hoogleraar-Latijn in 1980 als volgt geformuleerd (p.20): 'Van deze uitstapjes...keert naar mijn ervaring de classicus terug in zijn antiek domein in engere zin, verrijkt met nieuwe perspectieven en nieuwe vraagstellingen. De klassieke filoloog moet zo nu en dan de perken te buiten gaan... Mijn persoonlijke voorkeur gaat dan speciaal uit naar de breukvlakken in de traditie..., om de simpele reden dat op de breukvlakken conventie en originaliteit elkaar wederzijds het scherpst belichten'. In wat de *iuvenis* 21 jaar geleden formuleerde, kan de *senex* in februari 2001 zich nog steeds vinden. Laten wij deze multidisciplinaire heuristiek eens toepassen op de geschiedenis van de tranen in de Klassieke Oudheid en voor ons klassieke onderzoek uitgaan van het 17de-eeuwse tractaat *De lacrymis* uit 1661.

Een drietal inspirerende eigenschappen van deze 17de-eeuwse verhandeling zijn in het voorafgaande eigenlijk reeds kort vermeld. Het werk is holistisch-generalistisch van aard en behandelt in een soort geïntegreerde aanpak lichamelijke en geestelijke kenmerken van de huilende menselijke persoon. Bij het toenemen van de specialisatie wordt in de reeds vermelde vakwetenschappelijke, medische dissertatie uit 1769 de huilende mens gereduceerd tot zijn traanklieren.

Petitus stond nog in een levende klassieke traditie en gebruikte antieke denkers en dichters als autoriteiten in de context van zijn eigen verklaringen. Vanzelfsprekend dienen deze Griekse en Latijnse testimonia opnieuw bekeken te worden, nu op afstand binnen hun eigen antieke, historische context. Deze behoefte is des te dringender voor de talrijke in het tractaat verwerkte citaten uit de Griekse en Romeinse poëzie. Van de Klassiek-Latijnse dichters is Ovidius bij hem het meest vertegenwoordigd, sowieso een dankbaar auteur, ook n.a.v. huilerigheid, voor de heden ten dage in zwang zijnde 'gender-studies' over de rol van man en vrouw en over de concepten 'mannelijk' en 'vrouwelijk' binnen een bepaalde cultuurperiode.

In het voorafgaande heb ik bewust gesproken van de classicus-latinist, want de bestudering van Petitus' tractaat vraagt, evenals ieder idee- en mentaliteitshistorisch onderzoek inzake klassieke tradities en gewoonten, om een classicus die de beide klassieke talen, Latijn en Grieks, beheerst. Inspirerend in Petitus' tractaat vind ik ook dat de auteur, levend en werkend in een nog levende, ononderbroken traditie, zich beweegt op een gebied dat begint met Homerus en eindigt in zijn eigen tijd, dat hij ook het latere, postklassieke Latijn en Grieks in zijn beschouwingen betreft en bijvoorbeeld een middeleeuws denker als Thomas van Aquino met zijn boeiende vraagstelling of de verdoemden na hun wederopstanding nog kunnen huilen, niet veronachtzaamt. Deze doorstromende continuïteit vind ik bij de praktische beoefening van de Latinistiek nog het meest terug in onze voortreffelijke universiteitsbibliotheek, een waar 'centre of humanities' met haar onderling verbonden studiezalen waar ik nog vele jaren hoop rond te zwerven.

Hoewel het tractaat van Petrus Petitus voor het grootste deel ressorteert onder het natuurfilosofisch-medische 'discourse' en aldus behoort tot de interne geschiedenis van filosofische en wetenschappelijke problemen, verklaringen en concepten, staat het werk ook in meer externe relaties tot bepaalde maatschappelijke opvattingen en situaties uit eigen en vroeger tijd. Dit soort aspecten komt niet alleen en op de eerste plaats tot uitdrukking in het voorwoord (de *praefatio*). Cultuurhistorisch is in Petitus' werk, naar mijn mening, het meest belangwekkend het in boek III behandelde probleem, nr 7, dat met 11 pagina's binnen een geheel van 20 problemata het meest uitvoerig wordt besproken. De vraagstelling luidt: *Cur viri boni ad flendum natura aptiores* ['Waarom zijn goede mannen van nature meer geneigd tot huilen?'], een ook voor zijn tijd ietwat provocerende vraag omdat ook toen de mening zich reeds verbreid had dat huilen typisch iets voor vrouwen is. Alvorens aan de beantwoording van de waarom-vraag toe te komen,¹⁸ gaat Petitus omstandig adstrueren dat goede mannen meer tot tranen geneigd zijn. Op dit specifieke discussiepunt wil ik in de tweede helft van dit college iets uitgebreider ingaan.

Zoals blijkt uit het vervolg van zijn betoog, was Petrus Petitus zich er van bewust dat hij met de titel van dit discussiepunt nr. 7 een parafrasering gaf in vraagvorm van een oud-Grieks spreekwoord. Een van de versies ervan wordt door hemzelf geciteerd en luidt in het Grieks: *agathoi d'aridakrues andres*. Puur-taalkundig bezien laat de Griekse tekst enige aarzeling toe over welk zinsdeel onderwerp of naamwoordelijk

deel van het gezegde is, m.a.w. moet men vertalen ‘goede mannen zijn tot huilen geneigd’ of ‘vaak huilende mannen zijn goed’? De tweede mogelijkheid zou ik als te absoluut en weinig overtuigend willen verwerpen, trouwens mede ook op grond van de andere versies waarin deze zegswijze is overgeleverd.¹⁹ Bovendien zou bij de weergave ‘gemakkelijk huilende mannen zijn goed’ het oorspronkelijke, historische referentiekader van deze zegswijze zijn verdwenen. Ook de vertaling van het Griekse woord *agathoi* met ‘goed’ is namelijk misleidend, want de zegswijze wordt voor het eerst meermalen geciteerd in antieke commentaren (scholia) op Homerus en slaat in oorsprong op de Homerische helden, die, wellicht tot onze moderne verrassing, in de epen van Homerus herhaaldelijk worden beschreven als wenend: Achilles, Ajax, Agamemnon, Patroclus, Hector, Odysseus, huilen meer dan eens.²⁰ Speciaal Achilles, de beste strijder van de Grieken, is ook in het epos de grootste huilebalk. In latere verzamelingen van spreekwoorden als bijvoorbeeld de *Adagia* van Erasmus lijkt de historische, naar het Homerische epos verwijzende oorsprong van deze zegswijze verloren te zijn gegaan.²¹

De Franse oudhistorica Hélène Monsacr e besloot haar in 1984 verschenen studie over de tranen van Achilles (*Les larmes d’Achille*)²² met het citeren van deze zegswijze en beschouwde ‘le don des larmes’ (de gave om te huilen) als een wezenlijk element van de natuur van de epische krijger. Zij constateerde ook een duidelijke breuk met de klassieke periode (de vijfde eeuw v oor Christus in Athene) waarin de mannelijke personages niet meer zo vaak huilen. De moderne, ietwat feministische auteur merkt dan in haar slotzin op: deze breuk is wellicht veroorzaakt doordat de mannen, toen zij niet meer dachten in de categorieën van het heroïsme, aan de vrouwen de gave om te huilen overlieten (‘le don des larmes’). Deze prikkelende laat-20ste-eeuwse uitspraak lijkt mij niet het laatste woord binnen een geschiedenis der tranen. Een breuk met de Homerische traditie lijkt weliswaar niet ten onrechte vastgesteld, zij het in een –historisch bezien– potentieel misleidende formulering (de uitdrukking ‘le don des larmes’ is christelijk van oorsprong en sloeg op de tranen als genade-gave van God)²³. Op de oorzaken van een eventuele mentaliteitsverandering in de 5de eeuw v. Chr. wordt door de Franse onderzoekster niet nader ingegaan.

Misschien kunnen wij met dit historische probleem iets verder komen door als filoloog ons vast te blijven houden aan de geschiedenis van de Griekse zegswijze ‘helden huilen vaak’. De vroegste vermelding (wellicht de bron van de zegswijze?) vindt men in de 5de eeuw v. Chr. te Athene, nl. in een tragedie van de Griekse dichter Euripides, getiteld *Helena*.²⁴ Euripides laat een epische held, Menela us, zelf stelling nemen door hem aan het begin van een redevoering de volgende woorden in de mond te leggen (vs.947 e.v.): ‘Ook al zegt men dat een edel man bij ongeluk tranen uit zijn ogen stort, ik zal deze deugd (*to kalon*), als dit een deugd is, niet verkiezen boven geestkracht. (Men moet deze passage natuurlijk in het Grieks lezen, want, zoals wij al zagen bij de term *agathos*, dit soort waardetermen zijn eigenlijk niet te vertalen). De toneelschrijver versterkt nog de problematisering doordat hij Menela us, die toch te emotioneel wordt, aan het slot zichzelf laat corrigeren (991) met de woor-

den: ‘Wat is dat? Door met mijn tranen mij tot het vrouwelijk geslacht te veranderen zou ik eerder meelijwekkend dan daadkrachtig zijn.’

Nu is het niet de bedoeling dat ik als Latinist in dit college-uur een Griekse tragedie ga uitleggen. Toch is het voor onze ‘histoire des larmes’ heuristisch van belang na te gaan wat de wetenschappelijke commentaren over deze sleuteltekst uit Euripides’ *Helena* te melden hebben. De recente Duitse commentator Richard Kannicht²⁵ signaleert het door Euripides aan Menelaüs nogal nadrukkelijk in de mond gelegde ideaal van mannelijke hardheid die tranen afwijst of verdringt, en brengt deze nieuwe mentaliteit in verband met een tweetal institutionele, collectieve factoren die in het vijfde-eeuwse Athene operationeel waren. Ik benadruk dit institutionele en collectieve karakter omdat daarmee een verklaring die voor het vijfde-eeuwse Athene opgaat, wellicht ook overdraagbaar is op bv. het republikeinse Rome van Cicero. Kannicht wijst allereerst op de praktijk van de Attische juridische processen die, trouwens evenals in het republikeinse Rome, zich afspeelden voor juryrechtbanken en waarbij beklagden en hun advocaten zich rijkelijk van tranen en melodrama bedienden om medelijden op te wekken. Kortom, een geschiedenis der tranen zal ook een hoofdstuk dienen te bevatten over de retorika en de strategie der tranen die, te vaak en te geforceerd vloeiend, weezin kunnen oproepen.

Ten tweede wijst Kannicht op de rol van gedragsidealen: bijvoorbeeld een verheven geestkracht die zich uit door het niet-wenen bij de begrafenis van eigen familieleden, zoals, volgens de biografie van Plutarchus (36,8-9) de Atheense staatsman Pericles demonstreerde om tenslotte, bij de dood van zijn laatst overgebleven zoon, toch door de knieën te gaan en in snikken uit te barsten. Pericles’ voorbeeldige houding moet naar mijn mening ook gezien worden vanuit het bewuste streven van een staatsman een voorbeeldfunctie te creëren in oorlogstijd. Een huilende leider demoraliseert. Door zijn verwijzing naar ‘Weinen und Lachen in der griechischen Kunst’²⁶ wijst Kannicht ons ook op de beeldende kunst als informatiebron inzake emoties en tranen.

Een heel onderzoek naar theoretische en historische gedragsidealen, tot uitdrukking komend in ethische en daarvan afgeleide pedagogische beschouwingen, en naar concrete gedragsmodellen doemt op, dat ik gaarne bewaar voor mijn *otium cum lacrimis*. Ik noem hier alleen het onderwijsprogramma dat de filosoof Plato schetste aan het begin van het derde boek van *De Staat*. Om pedagogische redenen uit hij scherpe kritiek op al dat gejammer en geklaag dat Homerus zijn helden in de mond legde. De filosoof concludeert: ‘Zo hebben we dus meer dan gelijk wanneer we al die weeklachten, die men beroemde mannen in de mond legt, bannen: dat laten we maar aan de vrouwen over (en dan nog niet eens aan de ernstige onder hen), en aan het uitschot van de mannen. Zo zullen we een afkeer voor zulke daden inboezemen aan hen, die we beweren op te voeden tot wachters van ons land.’ (vert. X. de Win).

De Romeinse dichter Vergilius heeft in zijn epos *Aeneis* gezien de leesreacties kennelijk een problematisch gedragsmodel geschapen: de meermalen wenende held Aeneas, die als zodanig ook door ons uitgangspunt, Petrus Petitus, werd genoemd. Vergeleken met Achilles was het huilen van Aeneas toch meer ritualiseerd, meer

gesocialiseerd, meer Romeins dus. Aeneas huilt samen met zijn mannen toch vooral bij openbare rouwplechtigheden, politiek-correct zoals de tranen van Bill Clinton waren. Voor het rauwe collectieve jammeren was binnen de maatschappelijke taakverdelingen een tranentrekkende rol weggelegd voor klaagvrouwen.²⁷ Persoonlijk vind ik het sympathiek dat Achilles huilde om zijn weggevoerde slavinnetje Briseïs, al waren het eerder tranen uit gekrenkte trots dan uit liefde. Is Aeneas geen ‘monstre de piété’, is hij niet onmenselijk hard tegenover Dido? Bij zijn vertrek heeft hij geen traan gelaten, vgl. Dido’s verwijten (*Aeneis* IV 365-370):

Verrader, jij bent niet de zoon van Venus en vader Anchises,
monster, jij bent verwekt door harde, Kaukasische rotsen,
jij hebt de moedermelk gezogen uit Indische tijgers.
Waarom houd ik mij in? Kan mij nog iets ergers gebeuren?
Heeft hij betreurd dat ik huilde, zijn ogen omlaag geslagen,
een traan gelaten, meelij gevoeld voor de vrouw die hem liefheeft?

nec tibi diva parens generis nec Dardanus auctor,
perfide, sed duris genuit te cautibus horrens
Caucasus Hyrcanaeque admorunt ubera tigres.
nam quid dissimulo aut quae me ad maiora reservo?
num fletu ingemuit nostro? num lumina flexit?
num lacrimas victus dedit aut miseratus amantem est?

Vanaf de latere Oudheid tot aan de dag van vandaag proberen gevoelige Latinisten in hun commentaar op boek IV van de *Aeneis* hun held in bescherming te nemen door hem (naar mijn mening ten onrechte) een traantje te ontlokken (zie IV 449 *lacrimae volvuntur inanes*, ‘tranen [van wie?] vloeien vergeefs’). Ja, toen Dido eenmaal gestorven was, bij hun laatste ontmoeting in de onderwereld, toen kon er bij Aeneas pas een traantje af (VI 455 e.v.), maar voor deze krokodillentranen toonde Dido op haar beurt zich hard als een rots (VI 467-471):

Met deze woorden probeerde Aeneas haar woedende hart,
haar grimmige blik te vermurwen en tranen aan haar te ontlokken.
Zij keek niet op, maar hield haar ogen strak naar de grond
en toonde geen enkel gevoel toen hij het gesprek was begonnen,
neen, zij stond daar, bikkellhard, als een steen, als een rotsblok.

talibus Aeneas ardentem et torva tuentem
lenibat dictis animum lacrimasque ciebat.
illa solo fixos oculos aversa tenebat
nec magis incepto vultum sermone movetur
quam si dura silex aut stet Marpesia cautes.

In het zojuist genoemde onderwijsprogramma aan het begin van het derde boek van *De Staat* bekritiseerde Plato ook dat Homerus de oppergod Zeus had voorgesteld jammerend om de dood van Hector (*Ilias* 22,168-169) en om zijn zoon Sarpedon die gedoemd was te bezwijken onder de handen van Patroclus (*Ilias* 16,433-434). Volgens Plato zijn dit soort verhaaltjes de goden onwaardig. Kennelijk heeft de dichter Vergilius deze kritiek van Plato gedeeld, want hij heeft in boek X van zijn *Aeneis* (vs.463 e.v.) de Homerische scène van Zeus treurend over Sarpedon nagevolgd, maar met zeer kenmerkende veranderingen. Bij Vergilius is het de jeugdige Hercules die tranen stort bij het zien van de jeugdige strijder Pallas die zijn dood tegemoet gaat. De oppergod Jupiter reageert als een beheerste, afstandelijke vader die, onder verwijzing naar het (Homerische) voorbeeld van Sarpedon, zijn zoon Hercules troost met typisch Stoïcijnse en Romeinse woorden:

Jupiter troostte zijn zoon met de volgende vriendelijke woorden:

‘Ieder mens heeft zijn laatste uur en ieders leven
is kort en niet te herhalen, maar dappere daden verlengen
de roem na de dood. Aan de voet van de hoge muren van Troje
sneuvelden vele zonen van goden, mijn eigen Sarpedon
is daar gestorven...’

tum genitor natum dictis adfatur amicis:
‘stat sua cuique dies, breve et inreparabile tempus
omnibus est vitae; sed famam extendere factis,
hoc virtutis opus. Troiae sub moenibus altis
tot gnati cecidere deum, quin occidit una
Sarpedon, mea progenies...’

In het Romeinse pantheon huilen de goden niet (met uitzondering van de o zo vrouwelijke Venus, *Aeneis* I 228) en kennen weinig medelijden. Zij zijn ‘jenseits von Lachen und Weinen’, zoals ook de laatantieke commentator Proclus opmerkte n.a.v. Plato’s kritiek op Homerus. Toen Plinius neerschreef dat alleen de mens uit droefheid tranen stort, plaatste hij daarmee de mens tegenover het dier. In de *Aeneis* van Vergilius is de oppergod nog gevoellozer dan het dier, want van het krijgsros Aethon, dat meeloopt in de lijkstoet van de gestorven Pallas, wordt gezegd (XI 89-90):

daarna volgt het krijgsros Aethon, ontdaan van zijn hoofdtooi;
het paard loopt te huilen, besprenkelt met grote tranen zijn wangen.

post bellator equus positus insignibus Aethon
it lacrimans guttisque umectat grandibus ora.

Ongemerkt zijn wij met onze geschiedenis der tranen in een nieuw hoofdstuk

beland, een nieuw ‘discourse’ van theologie en godsdienstigheid. In de 17de eeuw sprak het vanzelf dat men bij een onderwerp als de tranen niet alleen uit heidense, Grieks-Romeinse bronnen putte maar ook uit de *litterae sacrae*: het Oude en Nieuwe Testament. In zijn problema VII ‘Waarom goede mannen van nature meer tot huilen geneigd zijn’, noemt Petrus Petitus na de klassieke epische helden Achilles en Aeneas ook de oudtestamentische Josef, wenend bij het zien van zijn broer Benjamin, de koning en psalmendichter David, en uit het Nieuwe Testament de apostel Paulus in zijn brief aan de Ephesiërs. Als climax vermeldt hij Christus, door hem de maatstaf genoemd van menselijke deugdzaamheid (*humanae virtutis regula*), die, zoals wij lezen, meer dan eens geweend heeft (over het lot van Jeruzalem en bij de dood van Lazarus). Men constateert het breukvlak tussen een heidens, filosofisch godsbeeld waarbij de mens god in zijn onaandoenlijkheid tracht te evenaren, en een christelijke godsopvatting waarin god uit mede-lijden mens is geworden, de menselijke emoties deelde en dus ook hilde. In zijn voorwoord, waarin Petrus Petitus het belang van zijn onderwerp aan zijn 17de-eeuwse lezerspubliek poogt duidelijk te maken, noemt hij nog twee andere, nieuw-testamentische huilers (‘biblical weepers’, zoals wij da-kruologen ze noemen): de apostel Petrus die de Heer driemaal loochende ‘und er weinte bitterlich’, en de zondares Maria Magdalena die de voeten van de Heer met haar tranen besproeide en met haar haren droogde. U moet bedenken dat deze bij-belse scène’s en personages ook ieder voor zich weer een geschiedenis kennen van bijna 2000 jaar exegese, prediking, uitbeelding in literatuur, beeldende kunst, muziek.²⁸ Petitus’ medische tractaat *De lacrymis* uit 1661 vindt een zeer verrijkende aanvulling in het uit 1664 stammende handboek van de Utrechtse theoloog Gisbertus Voetius (*TA ASKETIKA sive Exercitia pietatis*, [‘De praktijk der Godzaligheid’]).²⁹ Voetius wijdde een uitvoerig hoofdstuk aan de tranen en hun tegen-deel, het lachen. In zijn beschouwingen, een encyclopedie van christelijke geleerdheid op godsdienst-historisch gebied, noemt hij bijvoorbeeld de verschillende onderverde-lingen van de tranen bij middeleeuwse theologen: tranen van boetvaardigheid, van berouw en schuldbelijdenis, van devotie en godsvrucht etc. Men kan zich de vraag stellen of deze soorten van christelijke tranen die getuigen van een ‘schuld-cultuur’ en van een persoonlijke devotie ook gevloeid hebben binnen de antieke, heidense ‘schaamte-cultuur’ en binnen bv. de Romeinse godsdienst.

Ik zou het jammer vinden als bij een invulling van het nieuwe schoolvak Klassieke Culturele Vorming (KCV), zowel op de middelbare school als binnen de universitaire opleiding GLTC, aan de continuïteit en de breuk tussen ‘Antike und Christentum’ geen aandacht zou worden besteed. Het Vergiliaanse *stat sua cuique dies* (‘ieder mens heeft zijn laatste uur’) is, evenals *sunt lacrimae rerum*, kenmerkend voor een, in oorsprong Grieks-Romeinse, wereldbeschouwing waarin de zucht naar aardse roem direct gekoppeld is aan het besef van de onverbidelijke eindigheid van het leven. Deze opvatting kan vruchtbaar geconfronteerd worden met de derde zaligspre-king uit de bergrede bij de evangelist Lucas: ‘Zalig zij die nu huilen, want zij zullen lachen’ met haar eschatologische implicaties.³⁰ De Romeinse redenaar Cicero en de

kerkvader Augustinus hebben beiden in hun geschriften overvloedig gehuild, maar niet om dezelfde zaken of redenen.

Mijn pleidooi voor Klassieke Culturele Vorming, niet als geïsoleerde monocultuur maar in een ‘cross-cultural’, multicultureel comparatisme³¹ zou ik ten overstaan van deze Leidse Faculteit der Letteren met haar Westerse en Niet-Westerse poot nog verder willen uitbreiden. Ik zal U een bekentenis doen: enige jaren geleden ben ik betrokken geweest en ben dat nog steeds een beetje bij het beschilderen van Leidse muren met gedichten. Ik mocht van de initiatiefnemers een keuze maken uit de Grieks-Romeinse poëzie, die de grote grijze muur van het facilitéengebouw 1175 zou verfraaien. Ik koos als enghartig Latinist voor een ode van Horatius, uiteraard met mijn eigen vertaling eronder (een mooi voorbeeld van het Narcissusthema dat voor het vak KCV op het huidige Leidse programma staat). Om alle mogelijke bureaucratische en budgettaire redenen is de muur nog steeds even grijs en smerig en de keuze kan nog gewijzigd worden. Mijn voorstel nu is om voor de grijze muur van gebouw 1175 nog een paar regels van een Nederlandse dichter te nemen, te weten uit het ‘klassieke’ gedicht *De Zee* van Hendrik Marsman:

...hier de fontein die naar het zenith sprong
en regenbogen naar de kusten wierp
van de moskee, de tempel en het kruis...

Toen ik dit afscheidscollege voorbereidde en las hoe Petrus Petitus een stortvloed van tranen meteorologisch vergeleek met een stortregen, hoe bij de theoloog Voetius de verfrissende tranenstroom als een heilzame regen wordt verheerlijkt,³² en het Nederlandse taaleigen nog steeds de analogie kent van opklaringen na huil- en regenbuien, moest ik denken aan een symbolisch gedicht van de dichter-classicus Jan Hendrik Leopold, dat volgens mij óók in een dakruologische traditie staat. Het is getiteld *Regen*, maar het gedicht beschrijft naar mijn mening op verhullende wijze een psychologisch proces plaatsgrijpend in een gemoed dat opklaart na een depressie. In Leopold’s versregel uit de middenstrofe ‘beeft...een druppel van den regen’ is naar mijn opvatting de eerste en enige betekenis niet ‘er beeft een regendruppel’, maar vormen de woorden ‘van den regen’ ook een oorzakelijke bepaling (vgl. gangbare Nederlandse verbindingen als ‘beven van de koorts, van opwinding’). Deze ene resterende druppel duidt ook op een traan, die, zoals de dichter zegt, kleeft ‘aan de bedroefde ruiten’³³ In de traan spiegelt zich de makrokosmos van aarde, humaniora en hemel. Geheel in de geest van de dichter-arts Petitus wil ik het afscheidscollege besluiten met het voorlezen van dit symbolische gedicht:

REGEN

De bui is afgedreven;
aan den gezonken horizont
trekt weg het opgestapelde, de rond-
gewelfde wolken; over is gebleven
het blauw, het kille blauw, waaruit gebannen
een elke kreuk, blank en opnieuw bespannen.

En hier nog aan het vensterglas
aan de bedroefde ruiten
beeft in wat nu weer buiten
van winderigs in opstand was
een druppel van den regen,
kleeft aangedrukt er tegen,
rilt in het kille licht...

en al de blinking en het vergezicht,
van hemel en van aarde, akkerzwart,
stralende waters, heggen, het verward
beweeg van menschen, die naar buiten komen,
ploegpaarden langs den weg, de oude boomen,
voor huis en hof en over hen de glans
der daggeboort, de diepe hemeltrans
met schitterzon, wereld en ruim heelaal:
het is bevat in dit klein trilkristal.

1 Nederlandse vertalingen van Vergilius zijn ontleend aan de Aeneis-vertaling van de hand van Piet Schrijvers (Groningen, Historische Uitgeverij 1996).

2 De formulering bij Plinius luidt aldus: (Natura) hominem tantum nudum et in nuda humo natali die abicit ad vagitus statim et ploratum [‘Stiefmoeder Natuur werpt alleen de mens bij zijn geboorte naakt op de naakte grond om hem terstond in schreeuwen en huilen te doen uitbarsten’]. De Latijnse woorden vormen een parafrasering van enige beroemde, vaak geciteerde versregels van de Romeinse dichter Lucretius (1e eeuw v.Chr.) uit het 5de boek van zijn leerdicht Over de Natuur (*De Rerum Natura* V 222-227):

tum porro puer, ut saevis proiectus ab undis
navita, nudus humi iacet, infans, indigus omni
vitali auxilio, cum primum in lumina oras
nixibus ex alvo matris natura profudit
vagituque locum lugubri complet, ut aequumst
cui tantum in vita restet transire malorum.

‘En dan het kind? Als een schipbreukeling, die de driftige golfslag/smeet op het land- ligt het naakt op de grond, zonder spraak, zonder alles/wat bij het leven ons helpt; zodra naar de zomen van ’t licht toe/het met geweld de natuur de moederschoot uit heeft gedreven;/en met klagelijk schreien vervult het de ruimte; met reden/voor wie zóveel in ’t leven nog dóór staat te maken aan ellende.’ (vertaling Ida Gerhardt; over deze verzen die Gerhardt kenmerkend achtte voor de melancholie van Lucretius, zie Mieke Koenen, *Vuurstenen. Ida Gerhardt en de Klassieke Oudheid*, hoofdstuk 2 ‘Lucretius en Epicurus’, te verschijnen bij Historische Uitgeverij Groningen).

3 H. Plessner, *Lachen und Weinen: eine Untersuchung nach den Grenzen menschlichen Verhaltens*, Bern 1961, 3e druk (Nederlandse vertaling als *Aula-pocket*, uitg. Het Spectrum 1965).

Sheila Page Bayne, *Tears and Weeping: An Aspect of Emotional Climate Reflected in Seventeenth-Century French Literature*, Tübingen 1981.

Anne Vincent-Buffault, *Histoire des larmes XVIIIe-XIXe siècles*, Paris 1986.

Marjory E. Lange, *Telling Tears in the English Renaissance*, Leiden 1996.

Tom Lutz, *Crying. The Natural and Cultural History of Tears*, New York 1999.

4 Cf. Jean-Jacques Roubine, ‘La Stratégie des larmes au XVIIe siècle’, *Littérature*, février 1973, 56-73.

5 Vgl. Piet Schrijvers, ‘Voor of tegen de emoties. Het voortleven van de omstreden Seneca’, in Karl Enenkel-Paul van Heck (red.), *De mensen van vroeger, de hoven van weleer. Over de receptie van de klassieken in de Europese literatuur*, Florivallis 2001, 87-105.

- 6 Vgl. Bayne, *o.c.* 85-90, Appendix 'Weeping in Four Seventeenth-Century Studies of the Emotions'.
- 7 Pierre Petit, *De extensione animae et rerum incorporearum natura*, Paris 1665, vgl. A. Darmon, *Les Corps Immatériels, Esprits et images dans l'oeuvre de Marin Cureau de la Chambre (1594-1669)*, Paris 1985, 15-16.
- 8 Vgl. *De motu animalium spontaneo liber unus* (1660), *Dissertatio de nova Renati Cartesi philosophia* (1670) en *In sophistas satyra in Selectorum poematum libri II* (liber I *Variorum*); ik dank mijn oud-studentes Mijntje Remeijer-Prinsen en Hélène Geurtz voor de bio- en bibliografische gegevens die zij mij deden toekomen via hun afstudeerscripties.
- 9 Vgl. I 4 (p.23-24):... facessat Cartesius qui, si hic opinionem habuit nec probabilem nec satis idoneam, fecit suo more: nihil enim umquam magis timuit vir ille, nihil majore studio cavet quam ne ulla in re cum quoquam usquam conveniret. Ex quo factum est ut nobis tot monstra opinionum relinqueret...
 ['Descartes kan ophoepelen, die met zijn onwaarschijnlijke en ontoereikende verklaring op zijn gebruikelijke manier heeft gehandeld: nooit heeft die man iets méér gevreesd en met méér ijver vermeden dan dat hij het in enige zaak met iemand ergens mee eens was. Zo is het gekomen dat hij ons zovele monsterrachtige opvattingen naliet...']
 Vgl. ook het voorwoord van *De lacrymis* (I 1, p.4): Nunc cum multa scitu dignissima ne attigerint quidem, multa jejune aut falso etiam scripserint, inanis operae arguendi non sumus si quae in aliorum tractatibus desiderantur, experire conamur aut quae obscure atque etiam inconsulte scripta sunt, ad Philosophiae normam sedulo revocamus.
 ['Aangezien zij [= de voorgangers op dakruologisch gebied] vele uiterst wetenswaardige zaken zelfs niet hebben aangeroerd, en over vele onderwerpen magertjes en zelfs onjuist hebben geschreven, kunnen wij niet van zinloos werk beschuldigd worden als wij proberen aan te vullen wat in de verhandelingen van anderen wordt gemist of wat duister en zelfs onberaden is neergeschreven, ijverig herroepen naar de norm van de Philosophie?']
- 10 Vgl. voor een recent overzicht Susan James, *Passion and Action. The Emotions in Seventeenth-Century Philosophy*, Oxford 1997.
- 11 Vgl. W.Riese, *La théorie des passions à la lumière de la pensée médicale du XVIIIe siècle*, Suppl. ad vol.8(1965) Confinia Psychiatrica, Bâle 1965, 15 e.v.
- 12 Vgl. over de geschiedenis van de pneuma-theorie binnen de geneeskunde naast de reeds genoemde studies van Damon en Riese, G. Verbeke, *L'évolution de la*

doctrine du pneuma du Stoïcisme à S. Augustin, Paris-Louvain 1945, ch. II ‘Les écoles médicales’ (p. 175-220) et G. Canguilhem, *La formation du concept de reflexe aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris 1977, p. 18 e.v.

- 13 Praefatio p. 3: Hujus itaque meteori in Microcosmo naturam indagare statui.
- 14 Vgl. Nicolaus Steno, *Observationes anatomicae* (1662), voortbouwend op Thomas Wharton, *Adenographia sive glandularum totius corporis descriptio* (1665) – de desbetreffende passages over de traanklieren geciteerd in Engelse vertaling door Marjory E. Lange, o.c., ch.1 ‘Tears in Renaissance Science’ (p. 35-36), en W. Harvey, *Exercitatio Anatomica* (1649), geciteerd door Damon, o.c., ch. 2 ‘La doctrine des esprits’ (p. 18-19).
- 15 J.A. Vissac, *De la poésie latine en France au siècle de Louis XIV*, Paris 1862 (herdruk Genève 1971).
- 16 *Le Parnasse Médical Français ou Dictionnaire des Médecins-Poètes de la France, Anciens ou Modernes, Morts ou Vivants* (Didactiques, Elégiaques, Satiriques, Chansonniers, Auteurs dramatiques, Vaudevillistes, Comédiens, Fantaisistes, Burlesques, Rimailleurs etc. etc.), par le Dr. Achille Chereau, Paris 1874, herdruk Amsterdam 1972 (p.419 Pierre Petit).
- 17 P.H. Schrijvers, *Buiten de perken, Horatius’ dichtkunst en Bilderdijs De kunst der poëzy* (Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon hoogleraar in de Latijnse taal- en letterkunde aan de Rijksuniversiteit te Leiden op vrijdag 29 februari 1980), ook verschenen in id., *Horatius, Ars Poetica*, Amsterdam 1980, 1990 2de druk, 63-93.
- 18 De waarom-vraag wordt door Petitus zeer kort afgedaan met de mededeling dat ‘weekhartigen’ (Latijn: *molles*) ook fysiologisch een week hart bezitten.
- 19 Vgl. de discussie bij Maria Spyridonidou-Skarsouli, *Der erste Teil der fünften Athos-sammlung griechischer Sprichwörter, Kritische Ausgabe mit Kommentar, Texte und Kommentare* 18, Berlin-New York 1995, 108-111.
- 20 Vgl. de vele voorbeelden die door Paul Girard reeds werden verzameld in zijn artikel ‘De l’expression des masques dans Eschyle’, I ‘Les jeux de physionomie dans la poésie grecque avant Eschyle’, *Revue des Etudes Grecques* 7(1894), 4 e.v.
- 21 Erasmus (*Adagia* 1664, Op.Omn. II 7,64) vertaalt de zegswijze aldus: At quisquis probus, is multum lachrymabilis est vir. Hij acht haar van toepassing op ‘degenen die gemakkelijk tot medelijden worden ontroerd en door smeekbe-

den worden bewogen'. Uit de verdere toelichting blijkt dat de oorspronkelijke, Homerische toepassing hem onbekend was. Wel geeft hij aan het slot nog een tweede, niet altruïstische toepassingsmogelijkheid: 'goede mannen hebben vaak met armoede te kampen en worden gedwongen veel te verduren'.

- 22 H. Monsacré, *Les larmes d'Achille. Le héros, la femme et la souffrance dans la poésie d'Homère*, Paris 1984, 'Conclusion', p. 201.
- 23 Vgl. *Dictionn. de spiritualité* IX(1976), art. 'larmes', col.292.
- 24 Zie de verwijzing in het *Corpus Paroem. Graec.*, Zenobius, Centuria I, nr. 14.
- 25 R. Kannicht, *Euripides, Helena*, Band II Kommentar, Heidelberg 1969, *ad loc.* (p.248).
- 26 Titel van de monografie van Hedwig Kenner, Oesterreich. Akad. der Wissensch., Philos.-hist. Klasse 234,2(1960), met een slothoofdstukje over de Romeinse tijd (p.56-62).
- 27 Vgl. op dit punt Margaret Alexiou, *The Ritual Lament in Greek Tradition*, Cambridge 1974, ch. I 'Tradition and Change in Antiquity'.
- 28 Vgl. bijvoorbeeld G.W.H. Lampe, 'St. Peter's Denial and the Treatment of the Lapsi?', *Orientalia Christiana Analecta* 195(1973), 113-133, Terence C. Cave, *Devotional Poetry in France c. 1570-1613*, Cambridge 1969, 249-266 'The Poetry of Tears' (o.a. over Malherbe's *Larmes de Saint Pierre*), Françoise Bardou, 'Le Thème de la Madeleine pénitente au XVIIe siècle en France', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 31(1968), 274-306.
- 29 Gisbertus Voetius, *De praktijk der godzaligheid (TA ASKETIKA sive Exercitia pietatis – 1664)*, tekstuitgave met inleiding, vertaling en commentaar door C.A. de Niet, Utrecht 1996, hfdst. 6 'De tranen en hun tegendeel, het lachen' (p.182-234). Ik dank vriend-collega Theo Verbeek voor zijn verwijzing naar Voetius.
- 30 Vgl. J. Dupont, *Les Béatitudes*, tome III, Paris 1973, 65-78 'ceux qui pleurent et ceux qui rient'.
- 31 Vgl. bijvoorbeeld in verband met de geschiedenis der tranen Paul C. Rosenblatt, R. Patricia Walsh, Douglas A. Jackson, *Grief and Mourning in Cross-Cultural Perspective*, HRAF Press 1976.
- 32 Vgl. Voetius (p. 189 vertaling De Niet): 'Zoals na een zware regenbui de aarde,

de mensen, het vee en de planten weer fris zijn, en de lucht bijzonder helder en klaar is, en alles vervuld van een aangename geur, zo werken ook de tranen. Ze kunnen vergeleken worden met waterbeekjes, de overstroming van de Nijl, een verfrissende bui en de dauw...’

- 33 Vgl. A.L. Sötemann, ‘J.H. Leopolds Regen. Analyse en interpretatie van een gesloten symbolisch gedicht’, in *Over poetica en poëzie*, Groningen 1985, 162: ‘daarenboven gaat in *druppel* (via *bedroefde* en *beeft*) een metaforisch proces werken: de associatie aan ‘traan’ wordt in de personifiërende context gewekt’.